

Kulturna dediščina Sudana

IZVLEČEK

Sodobni Sudan, predvsem dolina Nila, je skozi zgodovino veljal za pomembno povezavo med kulturnimi in političnimi entitetami severne Afrike ter njenim osrednjim delom. Tod so se razvile tudi nekatere najstarejše politične tvorbe na tej celini. O tem živahnem dogajanju lahko dandanes prebiramo v zgodovinskih knjigah, na to obdobje afriške zgodovine pa nas še vedno opominjajo tudi številni arheološki spomeniki. Poleg geografskega in zgodovinskega orisa države so v članku ti spomeniki opisani in ovrednoteni z vidika turistično-razvojnih možnosti.

Ključne besede: Sudan, Afrika, kulturna dediščina, geografija, zgodovina.

ABSTRACT

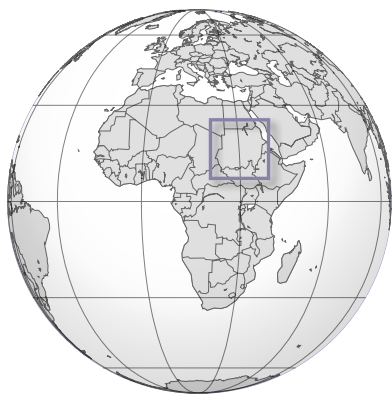
Cultural Heritage of Sudan

Modern Sudan, especially the Nile Valley, was an important communication link between cultural and political entities in North Africa and Sub-Saharan Africa. The continent's oldest political formations developed there. One can read about these dynamic events in history books, and its many archaeological monuments serve as reminders of this oldest period of African history. This article presents a geographical and historical outline of modern Sudan, and evaluates these monuments from the point of view of opportunities for touristic and other development.

Key words: Sudan, Africa, cultural heritage, geography, history.

Do leta 2011 je bil Sudan po površini največja država v Afriki. 9. julija 2011 se je po referendumu južni del države z večinoma krščanskim in animističnim prebivalstvom na podlagi sporazuma iz leta 2005 odcepil. Tako se je končala več kot 20 let trajajoča državljanska vojna. Zaradi izgube južnega dela nekdanjega ozemlja je Sudan z okrog 1,8 milijona kvadratnimi kilometri na lestvici največjih afriških držav nazadoval na tretje mesto. V njem živi nekaj manj kot 37 milijonov prebivalcev (CIA 2017; Sudan 2017).

Ime Sudan so nadedeli arabski trgovci na območju nekdanje Nubije, izhaja pa iz arabskega poimenovanja *Bilād as-Sūdān* v pomenu 'Dežela črncev', kar je sestavljena beseda *balad* v pomenu 'dežela', predloga *al* in *sūdān*, množinske oblike besede *aswad* v pomenu 'črnc' (Kladnik in Perko 2013; Stazič, Petrovič in Stanić 1955). Isto ime je v preteklosti označevalo zahodni del Sahela, danes pa označuje večinoma savansko afriško pokrajino, ki se razteza južno od Sahela, od Senegala prek južnega Malija, Burkine Faso, južnega Nigra, severne Nigerije, severne Gane, južnega Čada in prek Darfurja do Južnega Sudana (Sudan region 2017).

Geografski oris

Sudan je severnoafriška država, ki meji na Egipt, Eritrejo, Etiopijo, Južni Sudan, Srednjeafriško republiko, Čad in Libijo ter predstavlja prehod med Severno in Podsaharsko Afriko. **Površje** je razmeroma uravnano, saj večji del države zavzema Sahara, ki jo geomorfološko umeščamo med nizke planote. Kakor venec okrog države se od jugozahoda, kjer doseže najvišjo točko na ugaslem vulkanskem osamelcu Jebel Mara (3088 m), po njenem južnem robu (med drugim prek Nubskih gor) ter naprej proti severovzhodu in severu pne

Avtorja besedila:

MATJAŽ GERŠIČ, doktor geografskih
znanosti, znanstveni sodelavec
ZRC SAZU, Geografski
inštitut Antona Melika
Gospodarska ulica 13, 1000 Ljubljana
E-pošta: mgersic@zrc-sazu.si

M. JALAL HASIM, doktor jezikoslovnih
znanosti, zunanji sodelavec
Univerze v Kartumu, Sudan
E-pošta: mjalalhashim@hotmail.com

Avtor fotografij:

MATJAŽ GERŠIČ

COBISS 1.02 pregledni znanstveni članek

Slika 1: Zemljevid Sudana (avtorica Manca Volk Bahun).

Slika 2: Sotočje Belega in Modrega Nila v Kartumu.

nekoliko višji in reliefno bolj razgiban svet. Izjema je severni del države, kjer se razprostirata Nubijska puščava na severovzhodu in južni predeli Libijske puščave na severozahodu.

Na podnebne značilnosti Sudana odločilno vplivata lega v subtropskem pasu in skromna reliefna energija. Za severni in osrednji del države je značilno sušno puščavsko **podnebje** s srednjo letno temperaturo nad 18 °C in letno višino padavin okrog 150 mm (Kartum). Le za njen skrajni južni del, ki je zaradi zenitnih (konveksijskih) padavin nekoliko bolj namočen, je značilno polsušno (stepsko) podnebje (Strahler in Strahler 2005). Sušno podnebje botruje skromni **rečni mreži**. Doline se z vodo napolnijo

le v času zenitnega deževja v povirnih delih. Izjema je reka Nil (arabsko *an-nīl*), ki teče z juga proti severu in nastane s sotočjem Belega in Modrega Nila v Kartumu.

Beli Nil (arabsko *an-nīl al-'abyad*) izvira v Viktorijinem jezeru, kamor se stekajo vode iz Vzhodnoafriškega višavja, in na svojem toku proti severu prečka prostrano močvirje Sudd v Južnem Sudanu, kjer zaradi intenzivnega izhlapevanja izgubi skoraj polovico vode. Delež Belega Nila v pretoku Nila je le 14 %. Večina vode v Nil priteka iz Etiopskega višavja, s katerega se reke odmakajo v jezero Tana, od koder priteka Modri Nil (arabsko *an-nīl al-azraq*). Severno od sotočja obeh Nilov v Kartumu je

večji pritok le še reka Atbara (arabsko *nahr 'atbara*), ki ima povirje prav tako v Etiopskem višavju (Natek in Natek 1999). V osrednjem in severnem delu države razen tik ob reki prevladujejo kamnita in peščena puščavska **tla** z redkim travnatim in grmovnim **rastlinstvom**. V južnem delu Sudana lahko rastlinstvo označimo kot nizkotravno savano (Natek in Natek 1999).

Arabsko ime države (Dežela črncev) je po svoje površno, saj so Sudanci mešanci mnogih plemen, jezikov in ras. Na tem območju namreč ni bilo ovir, ki bi onemogočale mešanje bele in črne rase (Stazić, Petrović in Stanić 1955). Sedanji etnični, verski in jezikovni sestavi **prebivalstva** so botro-

vali tudi dve desetletji trajajoča državljanska vojna, prisotnost nomadskih plemen in številni begunci, hkrati pa prav to otežuje vpogled v stanje sudanskega prebivalstva. Okrog 70 % Sudancev je Arabcev. Predniki teh so na to območje prispeli v treh glavnih valovih med 12. in 19. stoletjem. Med seboj se razlikujejo predvsem po dialektu arabskega jezika in nekaterih drugih kulturnih značilnostih. Druga največja etnična skupina v državi je ljudstvo Beja. To je staro ljudstvo, poznano že v času Rimljanov. Njegovi pripadniki živijo tudi v južnem Egiptu in Eritreji. Po veroizpovedi so muslimani. Okrog milijon pripadnikov šteje ljudstvo Falata. Stavljajo ga potomci zahodnoafriških ljudstev, ki so se na območju Sudana naselili konec 19. stoletja. Njihov jezik spada v nigrsko-kongovsko jezikovno družino. Ljudstvo Fur prevladuje v pokrajini Darfur, v preostalih delih Sudana je njegovih pripadnikov malo. Do leta 1916 je bilo organizirano v samostojnem islamskem sultanatu. Nubske gore na jugu Kordofana poseljujejo Nube. To je kolektivni izraz za različna ljudstva, ki živijo na tem območju. Številna imajo manj kot 10.000 pripadnikov, njihovo število pa se v zadnjih desetletjih predvsem zaradi konfliktov močno zmanjšuje. Ta ljudstva se med seboj precej razlikujejo, njihovi jeziki pa spadajo v nigrsko-kongovsko in nilsko-saharsko jezikovno družino. Nub ne smemo zamenjevati z Nubijci. Nubijci so potomci prvotnih naseljencev v dolini Nila v južnem Egiptu in Sudanu. Gre za eno najstarejših in najbolj dokumentiranih civilizacij na planetu, saj so omenjeni

že v faraonskih dokumentih. Njihov jezik, nubin, spada v nilsko-saharsko jezikovno družino. Leta 1772 pa v virih prvič naletimo na etnično skupino Šaigija, ki je na območju Sudana precej razširjena. Gre za mešance med Nubijci in Arabci.

Glede na veroizpoved je 97 % Sudancev sunitskih muslimanov, 1 % je katoličanov, preostali so pripadniki tradicionalnih verstev (Ibbotson in Lovell-Hoare 2012; Beja 2017; Falata 2017; Fur 2017; Nuba 2017; Nubijci 2017).

Gospodarski položaj Sudana je dokaj slab. Bruto domači proizvod (BDP) na prebivalca se zadnjih nekaj let giblje okrog 4500 \$ (CIA 2017). Vzroki za takšno stanje so zelo različni. Poleg neugodnih naravnih razmer predvsem za kmetijstvo (med drugim dolgotrajnih suš), lahko močan vpliv pripišemo tudi nekaterim družbeno-političnim dejavnikom: velikopoteznim in zgrešenim projektom iz obdobja vladanja Gaafarja Muhammada an-Nimeirya, do pred kratkim trajajoči državljanski vojni, ob novi razmejitvi z Južnim Sudanom izgubi treh četrtin naftnih polj, spopadom v provincah Južni Kordofan, Darfur in Modri Nil ter gospodarskim sankcijam tujih držav (trgovinski embargo Sudana v letih 1997–2017).

Industrija je slabo razvita. Njen delež v BDP-ju je slabe 3 %, zaposluje pa 7 % delovne sile. Prevladujeta petrokemična in predelovalna industrija. Rudnega bogastva je malo. Pomembnejša so le nahajališča zlata, nekaj je kromove, uranove in železove rude.

Prevladujoča gospodarska panoga je kmetijstvo. Zaposluje 80 % delovne sile, njegov delež v BDP-ju je okrog 40 %. Samooskrbno kmetijstvo je razvito predvsem na bolj sušnem severu, kjer pridelujejo sirek, proso, arašide in dateljne ter redijo nekaj živine (drobnica, kamele), plantažno pa na območjih, ki jih intenzivno namakajo. Eno takšnih je pokrajina Gezira južno od Kartuma, kjer pridelujejo predvsem bombaž. Ta je eden od pomembnih izvoznih artiklov Sudana (Natek in Natek 1999; CIA 2017). Tradicionalno je zelo pomemben izvozni artiklarabska cedika (latinsko *gummi Arabicum*), gosta lepljiva snov nekaterih vrst akacij, ki jo uporabljajo v farmaciji. Sudan kot največji svetovni izvoznik te snovi oskrbuje kar 80 % svetovnega tržišča (Natek in Natek 1999; CIA 2017; Stazić, Petrović in Stanić 1955; Veliki slovar tujk 2002). Poleg poljedelskih dobrin Sudan izvaža tudi živino (CIA 2017).

V zadnjem desetletju pretresajo Sudan številni **notranji in zunanji politični problemi**. Državlјanska vojna, ki je trajala 21 let, se je končala z odcepitevijo južnih provinc ter nastankom države Južni Sudan. Spori med plemeni na tem območju so zato postali problem nove politične entitete, še vedno pa niso končana trenja v Darfurju na zahodu Sudana, kjer se je kriza začela leta 2003. Huda suša, širjenje puščave, prenaseljenost, pomanjkanje obdelovalnih zemljišč, ob vsem tem pa še spopad med arabskimi nomadskimi plemeni, ki jih podpira uradna politika, in črnskimi poljedelci, so prispevali okrog 3 milijone beguncev in terjali nekaj nad 300.000 žrtev.

V spor se je vmešal sosednji Čad, ki naj bi finančno podpiral črnsko prebivalstvo v Darfurju in ga opremljal z orožjem. Zaradi tega je leta 2008 Sudan za nekaj časa s Čadom prekinil diplomatske odnose, sudanski predsednik Omar al Bašir pa si je zaradi očitane genocida nad nearabskim prebivalstvom ter vojnih zločinov in zločinov proti človečnosti prislužil obsodbo Mednarodnega kazenskega sodišča v Haagu (Darfur 2017; Darfur 2018; Sudan in Čad 2008; Sudan in darfurski ... 2009; Mednarodno sodišče ... 2010).

Čeprav se Sudan več ne sooča z nemiri na območju nekdanjega južnega dela, zdaj samostojne države, so se že

leta 2008 pojavili spori glede poteka meje med državama. Ta je še vedno nedorečena na območju, imenovanem Abyei. Vzrokov za te mejni spor je več: bogata nahajališča surove nafte, po katerih imata apetit obe državi, prebivalstvena razdvojenost in vprašanje glasovalnih pravic nomadskih plemen. Ngok Dinke želijo biti del Južnega Sudana, pripadniki plemena Miseriya pa simpatizirajo s Sudanom. Kljub nekaterim sporazumom in večkratnim spremembam meje ima območje trenutno poseben administrativni status, za mir in stabilnost pa skrbijo varnostne sile Združenih narodov, v katerih sodelujejo etiopski vojaki (Abyei 2017; Abyei today 2016; Are Ngok Dinka ... 2013; Field Dispatch ... 2012).

Mejni spor pa ima Sudan tudi na meji z Egiptom. Sporni sta dve območji: Hala'ibski trikotnik, ki si ga lastita tako Sudan kot Egipt, ter območje Bir Tawil, ki pa se ga obe državi odrekata in je tako imenovana *terra nullius* oziroma nikogaršnje ozemlje. Spor med državama glede Halai'bskega trikotnika je posledica neskladja med leta 1899 določeno politično mejo po 22. vzporedniku severne zemljepisne širine in leta 1902 določeno administrativno mejo, ko so Britanci območje severno od tega vzporednika dodelili Sudanu. Leta 1956, ob razglasitvi neodvisnosti Sudana, sta si to ozemlje lastili obe državi. Od sredine devetdesetih let 20. stoletja to ozemlje *de facto* nadzira Egipt, ki ima tam tudi svojo

Slika 3: Po zahodnem bregu Nila je potekala starodavna trgovska pot, po kateri so iz Sudana v Egipt tovorili kamele, v preteklosti predvsem kot transportne živali, v sodobnosti pa za meso. V Omdurmanu, tik ob Kartumu, imajo celo tržnico, kjer poteka trgovanje s kamelami iz širšega zaledja. Kamele, ki na poti proti Egiptu poginejo, pustijo kar ob poti.

vojsko. Kljub mnogim poskusom mednarodne skupnosti, da bi ta spor rešili, Egipt od svojih pretenzij ne odstopa. Državi pa si v zameno druga drugi podajata ozemlje Bir Tawila (Hala'ib Triangle 2017; Kje je meja ... 2017; Bir Tawil 2017).

Zgodovinski okvir

Sudanske pokrajine se v zgodovinskih virih pojavljajo pod različnimi imeni. V najzgodnejših egipčanskih virih so severni del sodobnega Sudana imenovali *Ta-Seti* v pomenu 'zemlja lokostrelcev'. Pred 4. stoletjem in v času klasične antike je bilo to območje znano kot *Kuš* ali v klasični grščini *Aithiopia*. V poznejšem obdobju se je za območje med prvim in šestim kataraktom (plitve brzice) ob Nilu, uporabljalo ime *Nubija*. Izhaja iz imena nomadskega ljudstva Noba, ki se je tod naselilo v 4. stoletju.

Nubija je bila razdeljena na dva dela; območje med prvim in drugim kataraktom se je imenovalo *Spodnja Nubija* (ozemlje sodobnega Egipta od Asuana do meje s Sudanom ter skrajni severni del Sudana), ozemlje med drugim in šestim kataraktom pa *Zgornja Nubija*. Nubija, dežela bogata z železovo rudo in lesom, je bila mnoga stoletja glavna vez med severno in črnsko Afriko. Tod so se z obal Sredozemskega morja v notranjost Afrike širile spretnosti obdelave železa in ostalih tehnologij, skozenjo je potekala tudi živahna trgovina. Razvoj trgovine je bil predvsem posledica pomanjkanja lesa v Egiptu, kar je onemogočalo gradnjo velikih ladij za plovbo po morju. Takrat pa so že imeli manjše ladje za plovbo po Nilu. Že v tretjem

tisočletju pr. n. št. so se na obalah Nila razvile trgovske postojanke, prek katerih so iz osrednje Afrike v Egipt tovarili zlato, les, tropske pridelke, ebenvino, kavčuk, nojeva peresa, sužnje in slonovo kost.

Eno prvih mestnih središč v dolini Nila je bila kraljevina *Kerma*. V 18. stoletju pr. n. št. so zgradili monumentalno opečnato zgradbo, imenovano *Deffufa*. Kraljevina je močno ogrozila Egipt, ki je utrpel tudi hud vojaški poraz. Pozneje se je moč Egipta obnovila, uničil je kraljestvo Kerma in svoj imperij razširil do 4. katarakta. Po propadu novega kraljestva v Egiptu (okrog leta 1070 pr. n. št.) se je v Nubiji oblikovalo kraljestvo Kuš, ki je propadlo v 4. stoletju. Pod kraljema Kašto in Painakijem (okrog 770–716 pr. n. št.) je kušitska vojska zavzela Egipt in tam ustanovila petindvajseto dinastijo, ki je vladala do sirske osvojitve v letih 671–666 pr. n. št. Kraljestvo Kuš je tako obsegalo ozemlje med Rdečim morjem in reko Nil (vključno z njenim zahodnim bregom), na jugu je segalo nekoliko južneje od sedanjega Kartuma, na severu pa do ozemelj sodobne Sirije. Petindvajseta egipčanska dinastija je vladala Egiptu iz Sudana več kot 100 let.

Prestolnica kraljestva Kuš je bilo najprej mesto Kerma, pozneje mesto Napata in na koncu kraj Meroë. Premik prestolnice proti jugu je bil povezan z oslavitvijo trgovine po Nilu in njeno krepitvijo prek Rdečega morja, kjer so bili zelo vplivni grški trgovci iz Aleksandrije. Povezan je bil tudi z vpadi egipčanskih čet v severni Kuš in bogatejšimi naravnimi viri

v južnem Kušu. Okrog leta 350 so vpadi iz kraljestva Aksum povzročili, da je kušitsko kraljestvo s prestolnico Meroë propadlo.

Sčasoma so se na tem območju razvila tri manjša kraljestva, sem pa je vdrla religija iz Egipta, tako monofizitska kot melkitska, tako da je Nubija postala krščanska. Med prvim in tretjim kataraktom je bila Nobatija ali Nuba s prestolnico na mestu sedanjega Farsa, onkraj tretjega katarakta pa vse do starega Meroëja je bilo kraljestvo Makurija (Makura), katerega prestolnica je bila Stara Dongola, še dlje proti jugu pa je bila Alodija (Alwa) s prestolnico Soba ob spodnjem toku Modrega Nila. Vsa tri kraljestva so sprejela krščanstvo in s tem intelektualno in kulturno okrepitev, kar je omogočilo njihovo neodvisnost do 14. stoletja.

Arabci so Nubijo napadli v letih 641–642 in vnovič desetletje pozneje. V Nubiji so se soočili z dobro organizirano domorodno krščansko vlado, ki je izhajala iz zgodnjih monarhij. Ker so v nubijskih oostrostrelcih Arabci videli strah zbujajočega nasprotnika, so sklenili, da je namesto vojskovanja bolje doseči dogovor. S krščanskim kraljem v Stari Dongoli, ki je vladal na območju dveh zgodnejših kraljestev (Nube in Makurije), so sklenili pogodbo, ki je ostala v veljavi 600 let. V zameno za letni davek v obliki sužnjev ter svobode trgovanja in vere Arabcem je Nubijcem zagotavljala mir, Nubijci pa so od Egipta najverjetneje prejeli tudi zajetne količine žita, konj in drugega blaga. Arabci so postopoma spodkopali vpliv krščanstva in politično ureditev in si to

ozemlje prisvojili. Krščanska monarhija s središčem v Dongoli je propadla med letoma 1250 in 1340.

V Darfurju se je v 15. stoletju razvila močna država, ki se je v 19. stoletju zelo upirala prodiranju egiptovskega paše Mehmeda Alija. Njegova vojska je med letoma 1820 in 1822 osvojila Nubijo, Sennar, Kordofan in leta 1833 tudi Darfur. Leta 1881 se je sudanski verski voditelj Mohamed Ahmed razglasil za mahdija (preroka) in sprožil gibanje, ki se je naglo sprevrglo v narodno vstajo proti egipčanski nadoblasti. Preden je leta 1822 Velika Britanija okupirala Egipt, je bila egipčanska oblast v Sudanu omejena na Kartum in rdečemorska pristanišča. Generala Gordona, ki so ga Britanci poslali v Sudan, da bi oblast predal v roke tradicionalnim oblastnikom, so mahdisti leta 1885 ubili. Sudan je za trinajst let postal neodvisna država pod upravo mahdija in njegovega naslednika, kalifa Abdulahija (1887–1898).

Leta 1895 se je britanska vlada odločila vnovič osvoboditi Sudan. Septembra 1898 je angleško-egipčanska vojska pred Omdurmanom pognala v beg kalifove zbrane sile in ponovno zasedla to območje. Interes zanj pa so imeli tudi Francozi. V ostrem diplomatskem sporu med državama, potem ko je stotnik Marchand že zasedel Fašodo (sedanji Kodok), je Francija popustila, se 11. 12. 1898 umaknila iz Sudana in dolino Nila prepustila Britancem. 19. 1. 1899 je Sudan z britansko-egiptovskim sporazumom postal britansko-egiptovski kondominij oziroma britanska kolonija,

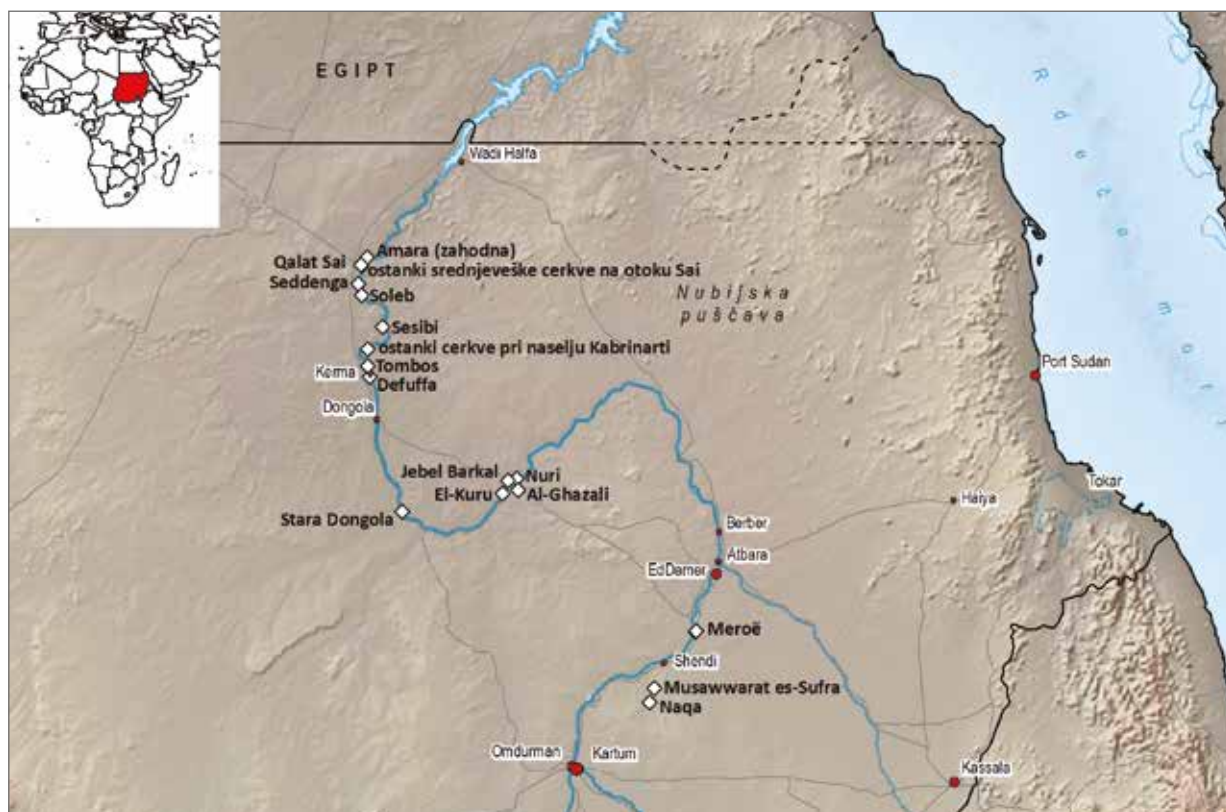
katere severno mejo so potegnili po 22. vzporedniku. Ob osamosvojitvi Egipta leta 1922 je Sudan prešel pod britansko upravo. Egipčani so temu močno nasprotovali in šele leta 1953 sklenili z Britanci sporazum o razvejitvi kondominija, s katerim so Sudanci dobili pravico do samoodločbe v treh letih. Neodvisna država je Sudan postal 1. 1. 1956.

Parlamentarni sistem, ki so ga ob tem uvedli, se je kmalu znašel v težavah in leta 1958 si je oblast prisvojil general Ibrahim Abud. Delujočo oblast mu je uspelo vzpostaviti v severnem Sudanu, v uporniških južnih provincah pa njegova vojska ni dosegla napredka. Leta 1964, po stavkah in neredih v Kartumu, je Abud oblast predal civilistom, ki so z razglasitvijo amnestije poskušali zagotoviti mir tudi na jugu. A parlamentarna vlada ni bila pri reševanju glavnega sudanskega etničnega problema nič bolj uspešna in leta 1969 je oblast prevzela skupina mladih častnikov. Njihov vodja je bil polkovnik Džafar Nimeiri, ki je dve leti pozneje postal predsednik. Razreševanje težav z vojaškim posredovanjem je spodletelo. Žrtev je bilo veliko, prebivalstvu na jugu pa se je postavil v bran tudi krščanski svet. Sledila so pogajanja in leta 1972 je bil dosežen sporazum, ki je jugu obljubljal avtonomijo. Vendar so bili južni Sudanci še vnaprej sovražno nastrojeni do vlade v Kartumu. Nemiri so se stopnjevali in Nimeiri je konec sedemdesetih let začel načrtovati zamenjavo prevladujočega pravnega sistema, temelječega na angleškem pravu, z islamskim pravom. Leta 1983, ko se je pravni sistem tudi dejansko zamenjal, je Vojska

za osvoboditev sudanskega ljudstva (SPLA) pripravila obsežen oborožen upor, oblast v Kartumu pa so na jugu priznavali zgolj še v največjih mestih. A z uvedbo šariatskega prava so postali režimu nenaklonjeni tudi bolj omikani in urbani krogi v severnem Sudanu, zato je Nimeiri leta 1984 razglasil vojaško upravo. Kmalu zatem ga je izpodrinil pred kratkim imenovani minister, general Suvar Al Dahab, vojaški poveljnik, ki je leta 1986 ponovno vzpostavil parlamentarno vlado. Do ponovne uvedbe islamskega prava je prišlo pod generalpodpolkovnikom Ahmedom Al Baširjem, ki je bil, preden je oktobra 1993 postal vodja države in vlade, predsednik Sveta revolucionarnega poveljstva. Uvedba islamskega prava je bila deloma odziv na propadanje gospodarstva in razdor, ki ju je povzročila dolgoletna državljanska vojna. Nemiri na jugu so se nadaljevali, do obljubljenih političnih sprememb pa ni prišlo. Nasprotno, oblast v Kartumu je z uporniki na jugu kruto obračunavala. Državljanska vojna v Sudanu je povzročila silno trpljenje, obvezen vpoklic v vojsko pa je bil nadvse nepriljubljen in je nasprotnike režima v osrednjem in severnem delu države še dodatno podžigal. Leta 1998 je sudanska vlada južnim provincam priznala pravico do samoodločbe, ki je bila leta 2011 tudi udejanjena (Natek in Natek 1999; Fage in Tordoff 2011).

Kulturna dediščina

Dediščina je tisto, kar smo podedovali od preteklih generacij, ohranjamo v sedanosti in bomo posredovali prihodnjim generacijam (Natural heritage 2017). V grobem jo delimo

Slika 4: Zemljevid obravnavanih lokacij v osrednjem in severnem Sudanu.

na naravno in kulturno. Naravna dediščina vključuje prvine biodiverzitete (rastlinstvo, živalstvo in ekosisteme) ter geodiverzitete (geološke strukture, fosile, prsti, vodna telesa) (Natural heritage 2017; Geodiversity 2017). Kulturna dediščina so dobrine, podedovane iz preteklosti, ki jih skupnost opredeli kot odsev ter izraz svojih vrednot, identitet, verskih in drugih prepričanj, znanj in tradicij (Delak Koželj 2009). UNESCO-va Konvencija o varstvu kulturne in naravne dediščine kulturno razvršča v tri skupine: spomenike, skupine stavb in kulturne pokrajine (Ivanc 2012).

Pomembni spomeniki, tako naravne kot kulturne dediščine, so uvrščeni na UNESCO-v seznam svetovne

dediščine. UNESCO (*The United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization*) skrbi za inventarizacijo, zaščito in ohranjanje teh izjemnih kulturnih in naravnih vrednot kot skupne dediščine človeštva. Po zadnjih podatkih je na njegovem seznamu 1073 spomenikov. 206 jih ima značilnosti naravne dediščine, 832 kulturne, 35 pa jih ima mešani značaj. Seznam vsebuje tudi tri spomenike iz Sudana; dva imata značaj kulturne dediščine, eden pa naravne (UNESCO 2018). Skromno število sudanskih spomenikov na seznamu pa ne odseva dejanskega stanja v državi. Razlogov, zakaj sta na seznam le dva kulturna spomenika, je več, vendar nadaljnja pojasnila presegajo namen članka.

Na tem mestu skušamo spomenike, ki smo jih obiskali v okviru študijske poti v Sudan, identificirati in ovrednotiti. Obravnavamo jih v smeri od Kartuma proti državni meji z Egiptom.

Arheološko najdišče *Naqa* (slika 5, A) datira v pozno (meroitko) fazo kušitskega obdobja (3. stoletje pr. n. št.–3. stoletje). Sestavljajo ga trije glavni deli: *Amonov tempelj*, *Levji tempelj* in *Rimski kiosk*. Poglavitni motiv za gradnjo teh stavb ni znan. Dejstvo je, da je območje toliko oddaljeno od Nila, da je bila njegova stalna poselitev precej otežena. *Amonov tempelj* so zgradili v 1. stoletju. Njegova zasnova sledi tradicionalnemu egipčanskemu tlorisu, orientiranemu v smeri

vzhod–zahod. Zunanje dvorišče s kolonadami se je nadaljevalo v stebriščno dvorano in daritveno dvorano. Nemški arheologi, ki to najdišče raziskujejo, so deloma rekonstruirali poškodovane dele templja. Vetrna erozija je poškodovala predvsem podobe, vrisane v stene iz peščenjaka.

V zahodnem delu najdišča sta Levji tempelj in Rimski kiosk. *Levji tempelj*, posvečen bogu Apedemaku, je odlično ohranjen primerek kušitske arhitekture.. Poleg nekaterih drugih bogov je Apedemak upodobljen na zunanjem zidu templja. V notranjosti sta upodobljena bog Serapis in neidentificirani bog iz perzijske mitologije. V neposredni bližini je Rimski kiosk, ki odseva preplet kušitske, egipčanske, grške in rimske arhitekture (Ibbotson in Lovell-Hoare 2012; Naqa 2018).

Arheološko najdišče **Musawwarat es-Sufra** (slika 5, B) izvira iz napatanskega obdobja kušitske zgodovine. Gre za največji tempeljski kompleks iz tega obdobja v Sudanu. Osrednji del, ograjen z nizkim zidom, sestavljajo trije templji in številne druge stavbe, med drugim zbiralnik za vodo. Ena od možnih razlag za nastanek tega tempeljskega kompleksa je romarsko središče, kjer so častili boga Apademaka. Slab kilometer stran je Levji tempelj, posvečen istemu bogu. Zgrajen je bil okrog leta 230 pr. n. št. Leta 1960 so ga pod pokroviteljstvom Humboldtove univerze v Berlinu obnovili (Ibbotson in Lovell-Hoare 2012; Musawwarat es-Sufra 2018).

Kraljeva prestolnica **Meroë** (slika 5, C) je bila zadnja prestolnica Kušit-

skega kraljestva. Območje naselja je bilo poseljeno od 8. stoletju pr. n. št. dalje, v času razcveta mesta pa je na njem živel okrog 25.000 prebivalcev. Od leta 350, ko je kraljestvo propadlo, je mesto opuščeno. V njegovem osrčju so bili kraljeva palača, tempelj boga Amona ter kraljevo kopališče. Vzhodno od mesta sta dve kraljevi pokopališči z okrog stotimi piramidami. V osemdesetih letih preteklega stoletja so nekatere popolnoma rekonstruirali, številne pa so precej poškodovane ali uničene (Ibbotson in Lovell-Hoare 2012; Meroë 2018).

Jebel Barkal (v prevodu *Sveta gora*) (slika 5, D) je okrog 100 metrov visok osamelec iz peščenjaka. V preteklosti je imel grič močan simbolni pomen. Egipčani in Kušiti so verovali, da je gora domovanje boga Amona, popotnikom in trgovcem je služila za orientacijo, v neposredni bližini griča pa je bil tudi Nil zelo ozek in ga je bilo najlažje prebresti, hkrati pa je bila to najjužnejša točka pod nadzorom Egipčanov. V 15. stoletju pr. n. št. je Tutmozis III. ob vzhodni griča zgradil Amonov tempelj. Poznejši faraoni, tudi Ramzes II., so ga dogradili in spremenili v pomembno kulturno središče. Pozneje je bilo tu versko središče kraljestva Kuš. Tempelj so še povečali, tako da je v dolžino meril 150 metrov, njegov vhodni del pa je sestavljala avenija sfing. V bližini je tudi kraljevo pokopališče z okrog 20 piramidami, ki so ga uporabljali napatanski kralji, ko so v 3. stoletju pr. n. št. zapustili Nuri in še preden so se preselili v Meroë (Ibbotson in Lovell-Hoare 2012; Jebel Barkal 2018).

Kraljevo pokopališče **El-Kurru** (slika 5, E) so začeli uporabljati v 9. stoletju pr. n. št. Predvidevajo, da je bila na tem mestu prvotna prestolnica, še preden so jo preselili na vznožje hriba Jebel Barkal. Prvotno so kralje pokopavali v gomile imenovane *mastaba*, piramide so začeli graditi šele v času 25. dinastije kralja Pija. Poleg kraljev so v grobnice pogosto pokopavali tudi živali. Nekatere grobnice so lepo poslikane. V neposredni bližini je tempelj, posvečen kultu umrlih, poleg pa še prostor s 26-timi stebri in dvojimi vrati, ki so ga verjetno uporabljali za hrambo dragocenih predmetov (Ibbotson in Lovell-Hoare 2012; El-Kurru 2018).

Iz časa kušitskega kraljestva je tudi kraljevo pokopališče **Nuri** (slika 5, F). Tu so pričeli s pokopi na začetku 7. stoletja pr. . št.. Prvi tu pokopani vladar je bil kralj Taharqua, ki je prekinil s pokopi na pokopališču El Kurru, verjetno zaradi pomembnosti verskega središča pri Jebel Barkalu. Napatanska faza kušitskega kraljestva je s Taharquajem dosegla višek, saj je bil eden izmed vladarjev 25. faraonske dinastije, ki je iz Sudana obvladovala ozemlje vse do današnjega Libanona, dokler jih niso porazili Asirci. Na pokopališču je v več piramidah skupaj 19 kraljevih grobnic (Ibbotson in Lovell-Hoare 2012; Nuri 2018).

Ruševine samostana **Ghazali** (slika 5, G) pričajo o prisotnosti zgodnje-krščanskega menišтва na tem območju v 7. stoletju. Menihi so se zgledovali po sv. Antonu, ki je šel v puščavo, da bi bil bližje bogu. Verjetno so bili povezani s cerkvijo v Aleksandriji, o čemer pričajo koptski

Slika 5: Kulturna dediščina osrednjega in severnega Sudana.

napisi. V samostanu je bivalo do 50 menihov, zapustili pa so ga v 11. stoletju (Ibbotson in Lovell-Hoare 2012; Al-Ghazali 2018).

Stara Dongola (slika 5, H), srednjeveška prestolnica krščanskega kraljestva Makurija, je bila zgrajena na strateško pomembni lokaciji, s katere je lahko nadzirala tako plovbo po Nilu kot tudi puščavske karavane iz Darfurja. Na griču nad reko so ostanki kraljeve palače, zgrajene med 9. in 10. stoletjem, ki so jo v 14. stoletju spremenili v mošejo. V neposredni bližini so ostanki krščanske katedrale, kjer je bil sedež nadškofije. Poleg so še ostan-

ki samostana Svete trojice (Ibbotson in Lovell-Hoare 2012; Old Dongola 2018).

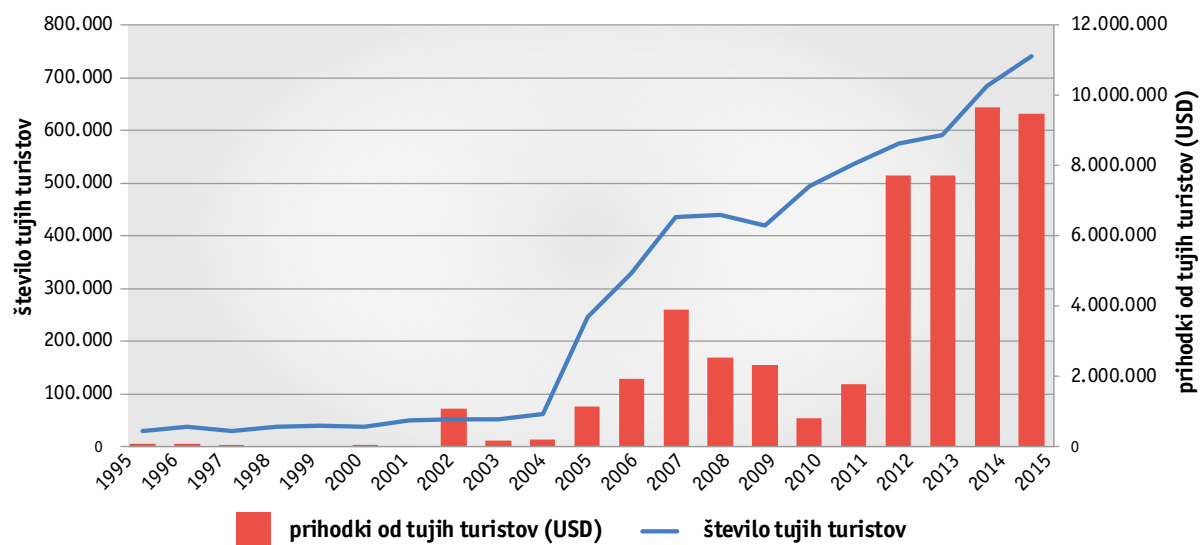
Deffufa (slika 5, I) velja za središče kraljestva Kerma in je eno od najstarejših izpričanih mestnih središč v dolini Nila. Naseljena je bila že leta 2400 pr. n. št. Iz tega obdobja so ohranjeni deli stavbe, zgrajene iz opek (kar v nubijskem jeziku pomeni ime pomeni Deffufa). Znotraj mestnega obzidja je bilo več bivališč, stavba za verske obrede, palača in več lepo oblikovanih poti. Osrednja stavba je merila 50 x 25 metrov, visoka pa je bila 18 metrov. Gre za najstarejši grajeni objekt v

Podsaharski Afriki. Po stopnicah se je še vedno mogoče povzpeti na vrh, kjer je bil po vsej verjetnosti oltar. Z vrha se lepo vidijo zasnove ostalih zgradb, ki so bile v preteklosti v neposredni okolici templja (Ibbotson in Lovell-Hoare 2012; Deffufa 2018).

Priča razširjenosti krščanstva na tem območju je tudi precej razrušena mala cerkva, iz opeke zgrajena v bližini vasi **Kabrinarti**. Zanimivo je, da je bila naslonjena na večjo skalo, kjer so se po podrtju stene razkrili starejši petroglifi (skalne rezbarije). Številni, predvsem latinski križi so tudi na skalah v bližnji okolici.

Slika 6: Kljub znaku, ki prepoveduje odlaganje smeti, grozi s kaznijo in spodbuja obiskovalce, da bo zaradi čistejšega okolja družba bolj spoštovana, je v okolici Jebel Barkala vse polno smeti.

Slika 7: Število tujcev in prihodek od turizma v zadnjih dveh desetletjih.

V neposredni bližini tretjega katarakta na Nilu je arheološko najdišče **Tombos**, kjer so ostanki pomembnega kamnoloma granita iz faraonskega obdobja. Nubija je bila namreč izredno bogata s kakovostnim granitom, ki so ga egipčanski kamnoseki zelo cenili in pogosto uporabljali pri svojih delih za faraone (Ibbotson in Lovell-Hoare 2012; Tombos 2018).

Na zahodnem bregu reke, nasproti naselja Delgo, so ostanki mesta **Sesibi** (slika 5, J), ki ga je v času 18. dinastije, leta 1400 pr. n. št. ustanovil Ehnaton (Amenhotep IV.), egipčanski faraon, ki je opustil mnogoboštvo in uvedel čaščenje boga Atona, najstarejše monoteistično verovanje. To je bilo najjužnejše utrjeno egipčansko mesto v Zgornji Nubiji (Ibbotson in Lovell-Hoare 2012; Sesibi 2018).

Za najbolj ohranjeni egipčanski tempelj na območju sodobnega Sudana velja tempelj v **Solebu** (slika 5, K).

Zgraditi ga je dal faraon Amenhotep III. v 14. stoletju pr. n. št. Posvečen je Amonu, zavetniku Nubije, ki ga je predstavljal sam faraon. V templju so bile reliefne upodobitve Sed festivala, s katerim so obeležili prvih 30 let vladanja posameznega faraona. Potem so si ta praznovanja sledila vsaka tri leta (Ibbotson in Lovell-Hoare 2012; Soleb 2018).

Tudi tempelj v **Seddengi** (slika 5, L) je dal zgraditi Amenhotep III. Posvetil ga je ženi Tiyi (Ibbotson in Lovell-Hoare 2012).

Na Nilovem otoku Sai so ostanki otomanske trdnjave **Qalat Sai** (slika 5, M) iz 16. stoletja. Tu je namreč potekala meja med Egiptom in kraljestvom Funj v času, ko so Egiptu vladali Turki. Najjužnejša otomanska trdnjava je bila zgrajena na ostankih mesta iz Novega kraljestva, zgrajenega pred več kot 3000 leti. V neposredni bližini so tudi **ostanki**

srednjeveške cerkve (slika 5, O). Križi na granitnih stebrih dokazujejo, da je bila zgrajena v obdobju kraljestva Nobatija (Ibbotson in Lovell-Hoare 2012).

Zahodno Amaro (slika 5, P) je ustanovil Seti I., faraon 19. dinastije, in je bila administrativno središče Nubije. Mesto, v katerem je stal veliki tempelj Ramzesa II., je bilo zavarovano z obzidjem (Ibbotson in Lovell-Hoare 2012; Amara 2018).

Razprava

Kulturna dediščina Sudana je pomemben razvojni potencial, saj je zaradi svoje edinstvenosti zelo zanimiva in kot taka čedalje bolj prepoznavna turistična znamenitost. Turizem kot pomemben vir tujih valut in ustvarjalec delovnih mest v Sudanu postaja vse pomembnejša gospodarska panoga, kar je opazno v nenehnem večanju števila tujih gostov in rasti dohodka iz turizma.

Slika 8: Vrednotenje kulturne dediščine osrednjega in severnega Sudana.

TRANSKRIBIRANO IME	IME V ARABSKI PISAVI	ZEMLJEVID	VODNIK	POLJUDNO GRADIVO	TLAKOVANA POT	OBCESTNI ZNAK	DOSTOP Z VOZILOM NA DVOKOLESN POGON	DOSTOP Z JAVNIM PREVOZOM	ZAŠČITA NAJDIŠČA	STOPNJA OHRANJENOSTI NAJDIŠČA	PRODAJALNA VSTOPNIC, STRANIŠČE, TRGOVINA S SPOMINKI	VAROVANJE S STRANI SLUŽBE ZA VAROVANJE KULTURNIH SPOMENIKOV
Naqa	ةعقنلا	✓	✓	✓	✗	✓	✗	✗	✓	✓	✗	✓
Musawwarat es-Sufra	تاروصملا ءارفصللا	✓	✓	✗	✗	✓	✗	✗	✓	✓	✗	✗
Meroë	يورم	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	○	○	✓	✓
Jebel/Gebel Barkal	لكربلا لبح	✓	✓	✗	✓	✓	✓	✗	✗	✓	✗	✗
El-Kurru	وركلا	✓	✓	✓	✓	✗	✓	✗	○	✓	✗	✗
Nuri	يدرون	✓	✓	✗	✓	✗	✓	✗	✗	✓	✗	✗
Al-Ghazali	يلازغلا ريذ	✗	✓	✗	✗	✗	✗	✗	○	✓	✗	✗
Old Dongola	زوجعلا القند	✓	✓	✗	✗	✗	✗	✗	○	✓	✗	✓
Deffufa (Kerma)	(قمرڪ) قفوفدللا	✗	✓	✗	✗	✗	✓	✗	✓	✓	✗	✓
Ostanki cerkve pri naselju Kabrinarti	اڊيسم قس ينك	✗	✗	✗	✗	✗	✓	✗	✗	✓	✗	✗
Tombos	سبمٹ	✗	✓	✗	✗	✗	✓	✗	✗	✓	✗	✗
Sesibi	يبس يس	✓	✓	✗	✓	✗	✓	✗	✗	○	✗	✗
Soleb	بلص	✓	✓	✗	✓	✗	✓	✗	✗	○	✗	✗
Seddenga	اڭيڊيس دبعم	✓	✓	✗	✓	✗	✓	✗	✗	○	✗	✗
Qalat Sai	ياص ةعلق	✗	✓	✗	✗	✗	✗	✗	○	○	✗	✗
Ostanki srednjeveške cerkve na otoku Sai	ئيئارڊثاڭ ياص	✗	✓	✗	✗	✗	✗	✗	✗	✗	✗	✗
Amara (zahodna)	برغ قرامع	✓	✗	✗	✗	✗	✗	✗	✗	✗	✗	✗

Razvojni potencial kulturne dediščine, ki pomembno vpliva na rast turizma, lahko ugotavljamo z različnimi kazalniki. Zaradi posebnosti razmer v Sudanu, tako naravnih kot tudi družbenih, smo izbrane prvine kulturne dediščine ovrednotili na temelju nekaterih kazalnikov, ki smo jih razdelili v tri sklope.

S kazalniki prvega sklopa smo ugotavljali, ali je posamezen arheološki spomenik označen na zemljevidu (Sudan, Südsudan 2013) ter v vodiču (Ibbotson in Lovell-Hoare 2012) in, če zanj obstaja poljudno gradivo (letak, prospekt in podobno). Drugi sklop kazalnikov nakazuje dostopnost posameznega spomenika. Ugotavljali smo, ali je urejen dostop po tlakovani (asfaltirani) poti, ali nas z glavne ceste k njemu usmeri kakšen smerokaz, ali je mogoč dostop z vozilom na dvokolesni pogon (ali je nujno terensko vozilo s štirikolesnim pogonom) in, ali je urejen dostop z javnim prometom. Zadnji sklop kazalnikov ponazarja arheološko najdišče samo. S kazalniki smo skušali opisati njegovo zaščitenost (z ograjo), stopnjo ohranjenosti, urejenost varovanja s strani službe za varovanje kulturnih spomenikov ter osnovno opremljenost najdišča (prodajalna vstopnic, stranišče).

Pri prvih dveh sklopih smo podali le oceni »da« (zelena zastavica) in »ne« (rdeča zastavica), pri tretjem pa smo dodali še vmesno oceno »delno« (rumena zastavica). Na podlagi teh ocen smo ugotovili, kateri arheološki spomeniki imajo z vidika turizma največji potencial. Tovrstno vrednotenje je

Slika 9: Na križpotju okrog 20 km od glavne ceste je znak za arheološko najdišče Musawwarat es-Sufra, znak za arheološko najdišče Naqa pa je zob časa načel do te mere, da se je podrl in svojemu namenu ne služi več.

seveda v določeni meri tudi subjektivno. Predstavljamo ga v preglednici (slika 8).

Ugotovili smo, da ima največji turistični potencial arheološko najdišče Meroë, sledita mu Naqa in El-Kurru. Najmanjši potencial smo ugotovili pri ostankih srednjeveške cerkve na otoku Sai ter pri arheološkem najdišču zahodna Amara.

Ugotovili smo, da je približno dve tretjini identificiranih arheoloških najdišč vrisanih na zemljevidu, le dveh pa ni v vodniku. Poljudno gradivo smo uspeli dobiti le za dve med njimi, in sicer v Sudanskem narodnem muzeju v Kartumu. Urejena utrjena cesta vodi le do dobre tretjine najdišč, obcestni znak pa opozarja le na štiri. Za dostop do dobre tretjine najdišč je potrebno terensko vozilo (s

štirikolesnim pogonom), le do enega je mogoče priti z javnim prometom. Le en arheološki spomenik ima urejeno prodajalno vstopnic in ostalo infrastrukturo, pri ostalih pa njihov nakup na mestu samem ni mogoč. Služba za varovanje spomenikov nadzira štiri spomenike, le trije pa so ustrezno zaščiteni z ograjo, ki preprečuje dostop živalim. Pri dveh spomenikih smo ocenili slabo ohranjenost (vidni le posamezni ostanki), pet je takšnih, kjer je poleg ostankov viden tudi osnoven tloris zgradbe, preostali pa so ohranjeni do te mere, da je možno prepoznati tudi osnovno obliko nekdanjih stavb.

Sklep

Kulturna dediščina Sudana je kljub številnim problemom, povezanih z njenim stanjem, ohranjanjem in varovanjem, pomemben razvojni po-

tencial. Pristojne ustanove bodo v prihodnosti morale precej napora in sredstev vložiti v izboljšanje komunalne opremljenosti in dostopa do teh spomenikov. Že skromni vložki, ki bi na primer omogočili postavitev usmerjevalnih tabel ob glavni cesti med Kartumom in egiptovsko mejo, bi lahko

dostop bistveno olajšali. Ker poti med glavno cesto in lokacijo spomenikov večinoma niso utrjene in gre pravzaprav za brezpotja, je zelo težko ugotoviti, katera pot je najbolj ustrezna. Na nizki ravni je tudi skrb za čistočo spomenikov. Številni niso niti ograjeni, kar bi preprečilo dostop divjim in

domačim živalim, ki spomenike lahko poškodujejo. Ugotavljamo torej, da bi lahko država že z minimalnimi sredstvi precej prispevala k boljši dostopnosti in ohranjenosti svojih kulturnih spomenikov, kar bi pripomoglo, da bi njena kulturna dediščina postala še bolj privlačna za obisk turistov.

Viri in literatura

1. Abyei 2017. Medmrežje: <https://en.wikipedia.org/wiki/Abyei> (15. 1. 2018).
2. Abyei today 2016. Medmrežje: <https://www.internews.org/updates/live-abyei-today> (15. 1. 2018).
3. Al-Ghazali 2018. Medmrežje: <http://www.archaeology.wiki/blog/2014/05/20/secret-life-of-nubian-medieval-monks/> (20. 2. 2018).
4. Amara 2018. Medmrežje: https://en.wikipedia.org/wiki/Amara,_Nubia (20. 2. 2018).
5. Are Ngok Dinka of Abyei South Sudanese? 2018. Medmrežje: <http://www.sudantribune.com/spip.php?article45696> (20. 1. 2018).
6. Beja 2017. Medmrežje: https://en.wikipedia.org/wiki/Beja_people (5. 1. 2018).
7. Bir Tawil 2017. Medmrežje: https://en.wikipedia.org/wiki/Bir_Tawil (20. 1. 2018).
8. CIA 2017. Medmrežje: <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/su.html> (25. 9. 2017).
9. Darfur 2017. Medmrežje: <https://www.theguardian.com/world/2017/may/02/theres-more-violence-in-darfur-now-not-less> (15. 12. 2017).
10. Darfur 2018. Medmrežje: <https://sl.wikipedia.org/wiki/Darfur> (5. 2. 2018).
11. Deffufa 2018. Medmrežje: https://en.wikipedia.org/wiki/Nubian_architecture (20. 2. 2018).
12. Delak Koželj, Z. 2009: Etnologija in varstvo naravne in kulturne dediščine. Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije. Ljubljana.
13. El-Kurru 2018. Medmrežje: <https://en.wikipedia.org/wiki/El-Kurru> (20. 2. 2018).
14. Fage, J. D., Tordof, W. 2011: Zgodovina Afrike. Modrijan. Ljubljana.
15. Falata 2017. Medmrežje: <http://www.aljazeera.com/indepth/inpictures/2015/01/forgotten-tribes-south-sudan-150128124405358.html> (5. 1. 2018).
16. Field Dispatch: Abyei in Flux 2012. Medmrežje: <https://enoughproject.org/reports/field-dispatch-abyei-flux> (10. 2. 2018).
17. Fur 2017. Medmrežje: https://en.wikipedia.org/wiki/Fur_people (5. 1. 2018).
18. Geodiversity 2017. Medmrežje: <https://en.wikipedia.org/wiki/Geodiversity> (20. 11. 2017).
19. Hala'ib Triangle 2017. Medmrežje: https://en.wikipedia.org/wiki/Hala%27ib_Triangle (15. 2. 2018).
20. Ibbotson, S., Lovell-Hoare, M. 2012: Sudan. Bradt Travel Guides Ltd, UK, The Globe Pequot Press Inc, USA.
21. International tourism 2018. Medmrežje: <https://www.indexmundi.com/facts/sudan/international-tourism> (20. 2. 2018).
22. Ivanc, T. 2012: Varstvo nepremične kulturne dediščine: pravna ureditev. De Westa : WS. Maribor.
23. Jebel Barkal 2018. Medmrežje: https://en.wikipedia.org/wiki/Jebel_Barkal (20. 2. 2018).
24. Kje je meja: Slovenija in Hrvaška v elitni družbi Pakistana in Somalije 2017. Medmrežje: <https://siol.net/digisvet/novice/kje-je-meja-slovenija-in-hrvaska-v-elitni-druzbi-pakistana-in-somalije-444187> (20. 2. 2018).
25. Kladnik, D., Perko, D. 2013: Slovar slovenskih eksonimov. Medmrežje: <http://www.termania.net/slovarji/slovar-slovenskih-eksonimov/8266465/sudan?query=sudan&SearchIn=All> (16. 10. 2017).
26. Mednarodno sodišče je sudanskega predsednika obtožilo še genocida 2010. Medmrežje: <https://www.dnevnik.si/1042373288/svet/1042373288> (20. 12. 2017).
27. Meroč 2018. Medmrežje: <https://en.wikipedia.org/wiki/Mero%C3%AB> (20. 2. 2018).
28. Musawwarat es-Sufra 2018. Medmrežje: https://en.wikipedia.org/wiki/Musawwarat_es-Sufra (20. 2. 2018).
29. Naqa 2018. Medmrežje: <http://www.muzarp.poznan.pl/en/projects/africa/sudan/nagaa/> (20. 2. 2018).
30. Natek, K., Natek, M. 1999: Države sveta 2000. Založba Mladinska knjiga. Ljubljana.
31. Natural heritage 2017. Medmrežje: https://en.wikipedia.org/wiki/Natural_heritage (20. 11. 2017).
32. Nuba 2017. Medmrežje: https://en.wikipedia.org/wiki/Nuba_peoples (5. 1. 2018).
33. Nubijci 2017. Medmrežje: <https://en.wikipedia.org/wiki/Nubians> (5. 1. 2018).
34. Nuri 2018. Medmrežje: <https://en.wikipedia.org/wiki/Nuri> (20. 2. 2018).
35. Old Dongola 2018. Medmrežje: https://en.wikipedia.org/wiki/Old_Dongola (20. 2. 2018).
36. Sesibi 2018. Medmrežje: <https://en.wikipedia.org/wiki/Sesibi> (20. 2. 2018).
37. Soleb 2018. Medmrežje: <https://en.wikipedia.org/wiki/Soleb> (20. 2. 2018).
38. Stazić, Z., Petrović, R., Stanić, F. 1955: Geografija svijeta. Seljačka sloga. Zagreb.
39. Strahler, A., Strahler, A. 2005: Physical geography. John Wiley & Sons, Inc.
40. Sudan, Südsudan 2013. Zemljevid v merilu 1 : 1.800.000. Reise know-how Verlag. Fernwald.
41. Sudan 2017. Medmrežje: https://sl.wikipedia.org/wiki/Ju%C5%BEni_Sudan (15. 10. 2017).
42. Sudan in Čad 2008. Medmrežje: <https://siol.net/novice/svet/sudan-in-cad-znova-vzpostavljata-diplomske-odnose-93359> (10. 2. 2018).
43. Sudan in darfurski uporniki bodo nadaljevali pogajanja 2009. Medmrežje: <http://www.delo.si/novice/svet/sudan-in-darfurski-uporniki-bodo-nadaljevali-pogajanja.html> (15. 12. 2017).
44. Sudan region 2017. Medmrežje: [https://en.wikipedia.org/wiki/Sudan_\(region\)](https://en.wikipedia.org/wiki/Sudan_(region)) (15. 10. 2017).
45. Tombos 2018. Medmrežje: [https://en.wikipedia.org/wiki/Tombos_\(Nubia\)](https://en.wikipedia.org/wiki/Tombos_(Nubia)) (20. 2. 2018).
46. UNESCO 2018. Medmrežje: <http://whc.unesco.org/en/list/> (4. 2. 2018).
47. Veliki slovar tujk 2002. Cankarjeva založba. Ljubljana.